

УДК 347.08

*Ірина Миколаївна Кучеренко,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук*

ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ОЗНАКИ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Традиційно три Цивільні кодекси, прийняті в Україні (1922 р., 1963 р., 2003 р.), виділяли юридичну особу як самостійний суб'єкт цивільних правовідносин та визначали її поняття. Але кожний із трьох кодексів мали своє уявлення про основні ознаки юридичної особи. Якщо проаналізувати три дефініції, то можна зробити висновок, що за більш як вісімдесят років дії трьох Цивільних кодексів УРСР (України) її правова сутність зазнала трансформації, яка головним чином стосувалася зміни правової системи цивільних правовідносин, в яких юридична особа приймала участь.

Стаття 13 ЦК УРСР 1922 р. визначала, що юридична особа – це об'єднання осіб, установи та організації, які можуть набувати права на майно, вступати в зобов'язання, позивати та відповідати у суді (ст. 13 ЦК УРСР 1922 р.). Із зазначеного визначення можна зробити висновок, що юридична особа мала лише право на майно. Ні про які звичні для сучасного юриста майнові та немайнові права юридичної особи ЦК УРСР (1922 р.) і не згадував. Така концепція прав юридичних осіб була сприйнята кодексом ще із дореволюційного законодавства Російської імперії.

У визнанні за колективними утвореннями права юридичної особи радянські цивілісти вбачали класовий підхід. Буржуазна держава визнавши капіталістичні об'єднання (торгові товариства) юридичними особами довго відмовлялася визнати правоздатність за робочими спілками, культурними асоціаціями і тому подібними утвореннями, викликаючи тим самим труднощі у діяльності відповідних суб'єктів [3, с. 142]. Так, Ф. Енгельс 30 грудня 1984 р. зазначав, що у виборчій програмі робочого класу Англії, крім інших вимог, повинна бути вимога повної свободи для професійних спілок та визнання їх в якості юридичних осіб з усіма правами. Отже, «буржуазне» товариство, як юридична особа, виникло із потреби об'єднати осіб, а «соціалістична юридична особа» виникла із потреби «роздібнити» державну власність. Але враховуючи неможливість визнання окремих державних соціалістичних юридичних осіб самостійними власниками відособленого майна, виникла потреба у наділенні їх абстрактним правом на майно, яке не мало свого найменування.

Водночас не можна не відзначити, що в руках соціалістичної держави юридична особа також була знаряддям класової боротьби. Це, зокрема, стосується релігійних організацій. До введення в дію Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) релігійні організації не визнавалися Радянською владою юридичними особами. Майно церковних і релігійних громад було оголошено народною власністю, тобто власністю держави (п. 13 Декрету тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви»). Відібравши майно релігійних організацій та позбавивши їх права визнаватися носіями майнових прав, тим самим ці колективні об'єднання були позбавлені права юридичної особи. Отже, наявність майнових прав визнавалася головною ознакою юридичної особи.

А. Венедиктов вважав, що лакмусовим папером, який свідчить про наявність правосуб'єктності громадських утворень, є самостійна участь у цивільному обороті. Самостійна участь у цивільному обороті, – виступ у ньому в якості самостійного (особливого) носія цивільних прав та обов'язків – тобто від свого імені, це визначальний критерій, який встановлений радянським законодавством у визначеній та загальній для усіх без виключення юридичних осіб формі та який утворює зміст їх цивільної правоздатності. Організаційна єдність, майнова відособленість та самостійна відповідальність – це ознаки юридичної особи, які різним чином проявляються у різних юридичних осіб [2, с. 161]. Як бачимо, основна ознака юридичної особи, зазначена у ст. 13 ЦК УРСР (1922 р.), а саме можливість набувати права на майно, визнається А. Венедиктовим не суттєвою. Підставою таких змін у розумінні поняття юридичної особи була відмова радянської доктрини від визнання державного підприємства (об'єднання, тресту) власником майна та пошук нової концепції речових прав державних юридичних осіб на майно. Така концепція була законодавчо закріплена у ЦК УРСР 1963 р.

Відповідно до ст. 23 ЦК УРСР (1963 р.) юридичними особами визнаються організації, які

мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражі або в третейському суді.

Отже, суттєвою відмінністю від поняття юридичної особи ЦК 1922 р. було визнання за юридичними особами не тільки здатність мати майнові права, але й немайнові права. Стаття 26 ЦК закріпила спеціальну правоздатність юридичної особи, яка залежала від цілі її діяльності. Слід зазначити, що ЦК не виділяв такого поняття, як дієздатність юридичної особи. Хоча в науці радянського цивільного права категорія дієздатності та правоздатності юридичної особи визнавалися нерозривними.

Слід зазначити, що ЦК 1922 р., та ЦК 1963 р. не визначали поняття дієздатності юридичної особи. Стаття 26 ЦК УРСР (1963 р.) встановлювала, що юридична особа має цивільну правоздатність відповідно до встановлених цілей її діяльності. Правоздатність юридичної особи виникає з моменту затвердження її статуту або положення, а у випадках, коли вона повинна діяти на підставі загального положення про організації даного виду – з моменту видання компетентним органом постанови про її утворення. Якщо статут підлягає реєстрації, правоздатність юридичної особи виникає в момент реєстрації.

Таким чином, кодекси 1922 та 1963 рр. мали різні підходи щодо визначення поняття юридичної особи та видів цивільних правовідносин в яких вони мають право вступати. Кодекс 1922 р. не визнавав за юридичною особою ніяких майнових чи немайнових прав, крім права на майно. Водночас кодекс 1963 р. визнавав можливість юридичної особи бути учасником як майнових, так і немайнових цивільних правовідносин.

Що стосується сучасного визначення поняття юридичної особи, то навряд чи його можна назвати дефініцією. Стаття 80 ЦК «Поняття юридичної особи» дає не досить об'ємне за своєю правовою суттю поняття юридичної особи. Частина 1 цієї статті складається з двох абзаців, які напевно можна розуміти як поняття юридичної особи, хоча загалом ми звикли, що будь-яка дефініція, як правило, це одне речення. У першому реченні зазначається, що «юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку», а другому реченні те, що «юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді».

Зазначимо, що визначення поняття юридичної особи через термін «організація» є правильним, оскільки такий термін застосовується і до інших колективних утворень, які не мають статусу юридичної особи. Так, не набувають статусу юридичних осіб такі організації, як релігійні громади (Закон «Про свободу совісті та релігійні організації»), об'єднання громадян (Закон «Про об'єднання громадян»), які не реєструються, а тільки повідомляють відповідний державний орган про своє створення. Такі організації діють на підставі положення. Вони не визнаються юридичними особами.

Деяко нелогічним виглядає виділення у ЦК такої ознаки, як процесуальна правосуб'єктність. По-перше, ЦК не повинен регулювати процесуальні відносини. По-друге, якщо звернутися до процесуальних кодексів, то юридична особа може мати не тільки процесуальний статус позивача та відповідача. Вона може бути заявником, третьою особою. Так, відповідно до ст. 26 ЦПК у справах наказного та окремого провадження особами, які беруть участь у справі, є заявники, інші заінтересовані особи, їх представники. По-третє, якщо говорити про універсальне поняття процесуальної правосуб'єктності, то у такому випадку потрібно виділяти і кримінально-процесуальну ознаку, за якою юридичні особи можуть мати статус потерпілої особи. Тому виникає питання, а чи потрібно давати в ЦК ознаки юридичної особи як учасника різних видів правовідносин (процесуальних, адміністративних, фінансових, податкових тощо)? Такий шлях, може виявитися хибним, оскільки в деяких видах правовідносин суб'єктами визнаються не тільки юридичні особи, але й їх відокремлені підрозділи, які не мають цього статусу. Відповідно до ст. 15 Податкового кодексу платниками податків визнаються фізичні особи, юридичні особи та їх відокремлені підрозділи. Вважаємо, що більш доцільним виділення ознак юридичної особи як учасника цивільних правовідносин.

Законодавство зарубіжних країн не завжди дає визначення поняття юридичної особи. Як правило, нормативні акти обмежуються певною констатацією, наприклад, ст. 298 ЦК Квебека вказує, що юридичні особи мають правосуб'єктність. Друга глава Німецького цивільного уложення «Юридичні особи» починається з розділу «Союзи юридичних осіб», тобто мова йде про один із різновидів юридичних осіб. Французький цивільний кодекс взагалі не вміщує поняття юридичної особи. Відповідно до § 545 ЦК Чілі 1855 р. юридичною особою визнається «фіктивна

особа, здатна здійснювати права і покладати на себе цивільні правові обов'язки, виступати в суді та поза судом». Стаття 52 Швейцарського цивільного кодексу 1907 р. визнає юридичними особами «об'єднання осіб, які мають корпоративний устрій, і створені для особливої мети самостійні установи», які «набувають права юридичної особи через їх внесення до торгового реєстру».

М. Дювернуа відзначав, що яким би не був субстрат для створення поняття особи у цивільному праві (окрема людина, союз осіб, universitas, корпорація, установа), само поняття особа має в собі ознаку неприродності, переробки юридичної. Необхідність об'єднати навколо особи весь обсяг цивільних правовідносин обумовлена інтересами цивільного обігу, який без цієї ознаки (належності прав відомим особам) втратив би якості розпізнаваності правовідносин та їх постійності [4, с. 377-378]. Римське життя та римська юриспруденція добре знайомі з тим, що явище уособленої правоздатності особи надається майну та правовідносинам колективної одиниці – державі, місту, колегії, установі [4, с. 237, 241].

Розділ 3 глави Першої Тому X Зводу законів Російської Імперії, який має назву «Про осіб, які мають набувати права на майно» (ст. 696-698) до таких осіб, відносився Імператор, який має верховне володіння державним майном єдиної самодержавної влади; членів імператорського двору, які володіють удільним майном; членів імператорського дому, дворові управління, казну, дворянські товариства, сільські общини, а також земські установи; єпархіальні начальства, монастирі та церкви; кредитні встановлення; богоугодні установи, наукові та учбові заклади; приватні особи: стани осіб, як товариства, компанії, конкурси (конкурсне управління майном неправоспроможних). Отже, мета виділення певних видів осіб у цивільному законодавчому акті, перш за все, була пов'язана з необхідністю визнання їх прав на майно [1, с. 113].

Що стосується ЦК України, то ознаками юридичної особи, які є суто цивілістичними, можна визнати наділення її цивільною правоздатністю та дієздатністю, тобто здатністю бути учасником цивільних правовідносин (правосуб'єктністю). Тому, якщо говорити про основну цивілістичну ознаку юридичної особи, то можна зазначити, що це утворення (організація) є суб'єктом цивільних правовідносин.

На сьогодні існує необхідність у створенні правової конструкції правосуб'єктності колективних утворень, які не мають статусу юридичної особи. Це, зокрема, стосується фермерських господарств, договору простого товариства. І це не є новелою у правових системах світу. Отже, правова конструкція юридичної особи, її ознаки будуть змінюватися, оскільки такі колективні утворення стануть учасниками цивільних правовідносин. Така тенденція є прогресивною, враховуючи потребу в об'єднанні учасників цивільних правовідносин для певного виду діяльності. Але, як на наш погляд, такі колективні утворення будуть мати більш обмежену можливість участі у цивільних правовідносинах.

Список літератури:

1. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М.: Госюриздат, 1950. – 367 с.
2. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов / [отв. ред. В. К. Райхер]. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 839 с.
3. Гражданское право: [учебник] / [под ред. М. М. Агаркова, Д. М. Генкина]. – М., 1944. – Т. 1. – 419 с.
4. Дювернуа М. Л. Чтения по гражданскому праву: Введение. Учение о лице / М. Л. Дювернуа. – М.: Зерцало, 2004. – Т. 1. – 568 с.

Кучеренко І. М. Поняття та основні ознаки юридичної особи

У статті досліджено проблеми визначення поняття юридичної особи в Україні. Проведено порівняння понять юридичної особи в країнах світу, а також в історичному аспекті. Визначено основні ознаки юридичної особи.

Ключові слова: поняття юридичної особи, правоздатність юридичної особи, дієздатність юридичної особи, ознаки юридичної особи.

Кучеренко И. Н. Понятие и основные признаки юридического лица

В статье исследованы проблемы определения понятия юридического лица в Украине. Проведено сравнение понятий юридического лица в странах мира, а также в историческом аспекте. Определены основные признаки юридического лица.

Ключевые слова: понятие юридического лица, правоспособность юридического лица, дееспособность юридического лица, признаки юридического лица.

Kucherenko I. The concept and main features of the legal entity

In the article are explored problems of definition of concept of the legal person in Ukraine conducted the comparison of concepts of the legal person in the world countries, and also in historical aspect. Defined the basic signs of the legal person.

Key words: the concept of legal person, legal entity, legal capacity of legal entity, attribute legal entity.